

Il-Militar fil-Mellieħa

David Bartolo B.European Studies (Hons)(Melit)

Dan l-artiklu huwa ddedikat lill-istudjuż magħruf tal-Istorja ta' Malta, speċjalment iż-Żmien tan-Nofs jew aħjar il-Medju Evu, il-Professor Godfrey Wettinger (1929 - 2015) li għamel żmien twil jgħix fil-Mellieħa u li halliena ftit gimghat ilu.

Din is-sena se nagħtu titwila ħafifa lejn il-Militar fil-Mellieħa. Il-militar kienu, jew huma l-persuni nvoluti fit-taqbid u/jew il-persuni ngaġġati fis-setturi tad-difiża.

Inkitbu diversi artikli fuq il-fortifikazzjonijiet u difiżi fil-Mellieħa, imma ftit inkiteb fuq il-persuni li kienu jzommu l-għassa f'dawn l-postijiet u allura tajjeb li nagħtu ħarsa lejn dawn in-nies u huwa wkoll ta' għieħ li niftakru fihom. Il-fortifikazzjonijiet mingħajr dawn in-nies kienu biss strutturi tal-gebel bla ħajja u mingħajrhom ma kien jista' jsir xejn għad-difiża ta' pajjiżna.

Kif għedna diversi drabi, il-Mellieħa u l-inħawi fiż-żminijiet imbegħda kienu post mistkerrah u kważi diżabitat għalkollox minħabba li kienu nħawi li kienu jattiraw inzul faċli tal-għadu. L-inħawi kienu għal xi żminijiet bla popolazzjoni, bħalma kien sabhom il-Viżitatur Appostoliku Mons. Pietru Dusina waqt il-vista tiegħu fl-1575.¹ Dan minħabba li ħafna mill-kosta tal-inħawi tagħti lok għal inzul faċli bla ħafna xkiel naturali. Dan għalhekk kien ta' ugiġħ ta' ras għal min jaħkem lil Malta, fosthom il-Kavallieri tal-Ordni ta' San Ġwann u l-Imperu Inġliż. Min-naħa l-oħra, allavolja kienu teżisti din il-biża', il-ħakkiema differenti, kif ukoll l-Università (it-tmexxija lokali u mhux dik tal-istudji) fl-Imdina, li kienu speċi ta' tmexxija lokali awtonoma, ippruvaw dejjem, fil-limiti ta' rizorsi, kemm dawk umani, kif ukoll dawk finanzjarji, li jzommu għases u xi tip ta' militar f'dawn l-inħawi.

Dan kien isir l-aktar mhux minħabba dawn l-inħawi, imma minħabba l-fatt li min kien jidhlo fit-territorju tal-Mellieħa kien jista' jimxi lejn il-postijiet ċentrali ta' Malta bla ebda xkiel, speċjalment lejn l-Imdina fil-Medju Evu.

Il-Medju Evu

Fi żmien il-Medjuevu, il-ħakkiema Aragoniżi, kif ukoll id-diversi fewdutarji li ħakmu lil pajjiżna ftit li xejn taw każ il-ħarsien militari ta' Malta u għalhekk il-Maltin, immexxija mill-Università, waqqfu d-Dejma, biex thares lil xtutna mill-ħbit tal-furbani.

Din kienet tip ta' milizzja fejn l-irġiel mit-tmintax sas-sittin sena kellhom jiffurmaw parti minn din il-forza b'obligu. Dawn kienu mqassma skont il-lokalitajiet u kienu jaqdu dmirhom bla ħlas.²

Id-Dejma iktar kienet tip ta' milizzja li kienet organizzata fix-xhur sajjin u bħala forza ta' difiża, kif naraw mill-ittra li bagħat ir-Re Fonzu fit-3 ta' Jannar 1499 fejn talab lill-Maltin li jkun hemm erbat elef ruħ armati għad-difiża ta' pajjiżna.³

Ta' min jgħid li fil-listi tad-Dejma tal-1419 u ta' ca.1425, il-Mellieħa ma tissemmiex. Dan jista' jkun jew għax ma kienx hawn nies għad-Dejma, jew inkella minħabba l-fatt li kien post maqtuġħ u l-ftit irġiel li seta' kien hawn ma kinux jistgħu jittqiesu biex jieħdu sehem f'din il-forza.⁴ F'dawn iż-żminijiet tal-Medju Evu, kif ġa rajna, dawn l-inħawi kienu battala għalkollox u kienu meqjusa bħall-indifesi, u l-aktar post li kien l-eqreb lejn l-inħawi li kien abitat kien Ħal Dragu, li kien hdejn il-Bidnija tal-lum.⁵ Min-naħa l-oħra, f'dawn il-listi

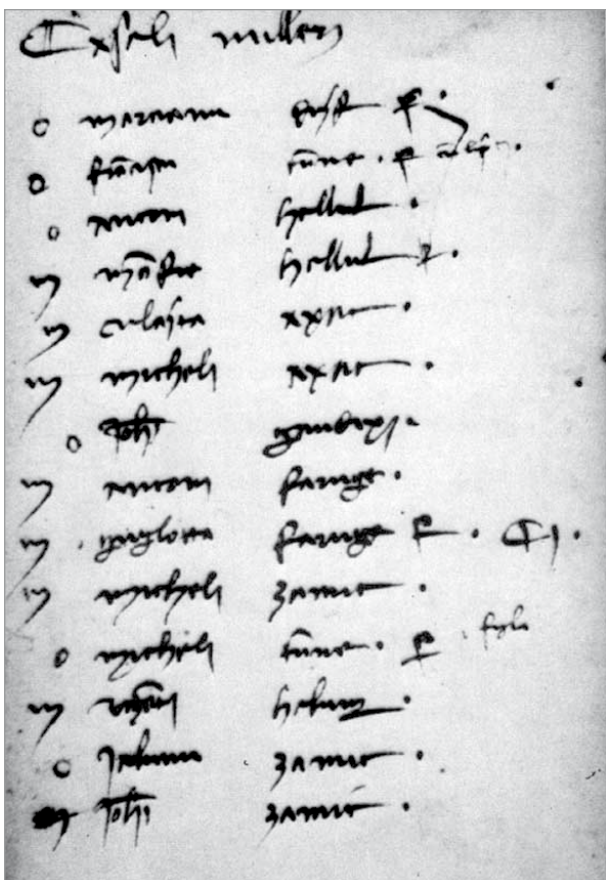

Suldati tad-Dejma

IL-MELLIEĦA

nsibu li f’Għajn Tuffieħa biss kien hemm għassa fl-inħawi tal-Mellieħa u mbagħad l-eqreb għasses viċin dawn l-inħawi kienu Għajn Razul, San Pawl il-Baħar u Buġibba.⁶ Dawn kienu wkoll postijiet tal-għassa fl-1417.⁷ Il-lista tal-1417 kienet biss lista tal-postijiet tal-għassa kif naraw fil-mappa f’dan l-artiklu u ma kinitx ibbażata fuq l-irħula, filwaqt li l-lista tal-1419 kienet ibbażata fuq l-irħula fejn kien hemm imnizzla 1,667 raġel minn 50 lokalità.⁸ Fil-lista tal-1419 insibu li l-milizzja tan-Naxxar, li kienet tiġbor lin-Naxxar u l-irħula li kienu jagħmlu magħha u li kienet tieħu ħsieb il-harsien tal-inħawi tal-Mellieħa, kienet tikkonsisti minn 262 raġel, li 20 minnhom kienu fuq iż-zwiemel. Skont din il-lista, in-Naxxar kien jipprovdi 92 raġel biex jagħmlu xogħol ta’ għassa mill-Imġarr sal-Bajja tas-Salini.⁹ Din il-milizzja baqgħet tieħu ħsieb l-inħawi tal-Mellieħa anki fi žmien l-Ordni ta’ San Ġwann.¹⁰

Ta’ min jgħid ukoll li f’din il-lista tal-1419 kien hemm imnizzla żewġt irġiel li kien kunjomhom Millahi, Palmieri Millahi minn Ħal Lija u Salvu Millahi min-Naxxar. Jista’ jkun li dawn iż-żewġt irġiel kienu Mellehin li marru jsibu kenn f’irħula oħra minħabba l-attakk frekwenti tal-furbani fl-inħawi?¹¹

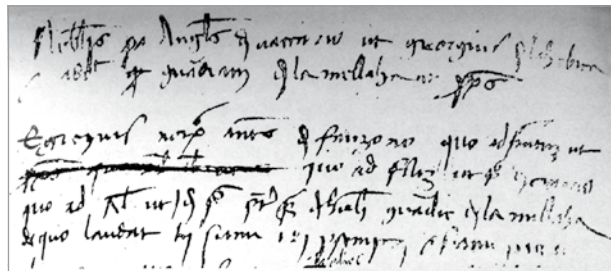

Parti mill-lista tal-Milizzja tal-1419

Minħabba li fl-inħawi ma kienx hawn nies fid-Dejma, l-awtoritajiet fl-Imdina kienu jħallsu lill-irġiel li kienu jagħmlu l-għassa għal xi nżul

tal-għadu fl-inħawi. Din l-għassa kienet magħrufa bħala l-Maħras li kienet għassa bil-lejl maxxtut Maltin. Il-ħlas ta’ dawn l-għassies, li kien ta’ uqija kuljum, kien jiġi mit-taxxa mposta fuq l-inbid.¹² Din l-għassa kienet differenti u distinta mid-Dejma. Filwaqt li d-Dejma kienet ibbażata fuq l-irħula, il-Maħras jew il-Guardia kienet magħmula minn għassies tal-kosta u xogħolha kien is-sena kollha. Dawn xogħolhom primarjament ma kienx li jiġġieldu lill-għadu imma li jagħtu l-alarm.

Dawn bdew jagħmlu l-għassa mill-ewwel nofs tas-seklu ħmistax ’il quddiem u kien fis-sena 1461 li hija msemmija li bdiet issir l-għassa fil-Mellieħa.¹³ Dawk li ma kinux jagħmlu dmirhom kienu jtilflu l-ħlas u jintbagħtu l-ħabs għal ħmistax-il gurnata. Dawn l-irġiel li kienu jgħassu l-inħawi tal-Mellieħa kienu tnejn, imma meta fl-1462 kien hawn biża’ ta’ attakk mill-Għarab ta’ Tuneż fuq Malta, fil-laqgħa tal-Kunsill Popolari tal-14 ta’ Settembru tal-istess sena, sar qbil li l-għassa fl-inħawi tizdied minn żewġt irġiel għal tlieta u dawn kellhom ikunu rekbun fuq il-bhejjem. L-għassa kellha ssir ukoll matul il-lejl.¹⁴

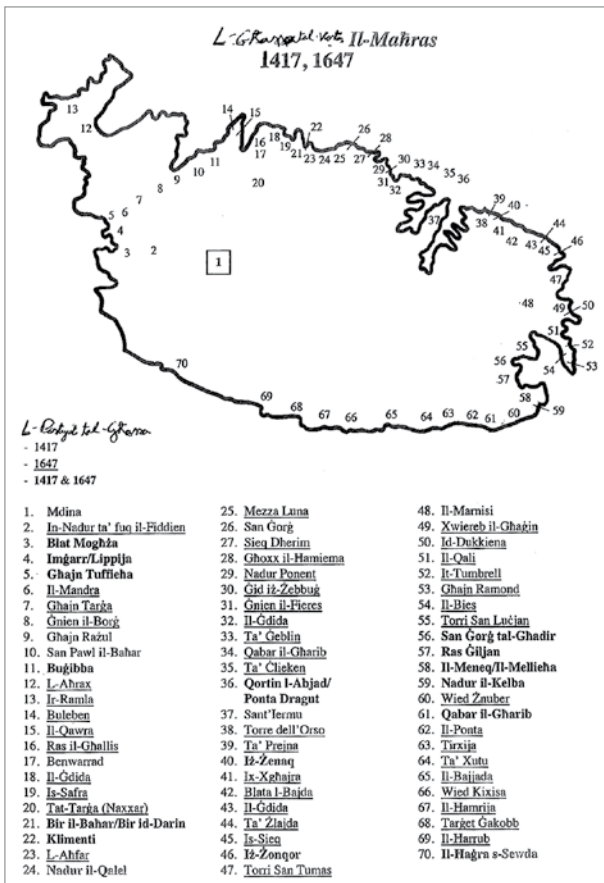

Id-deċiżjoni tal-Kunsill Popolari tal-14 ta’ Settembru 1462 biex ikun hemm l-għassies matul il-lejl fil-Mellieħa.

Insibu wkoll li, f’laqgħa simili tal-4 ta’ Jannar 1499, kien intqal li l-għases ta’ Għajn Tuffieħa u ta’ Selmun kienu fost l-aktar għases perikolużi f’Malta. L-għassa ta’ Selmun kienet issir minn irġiel Naxxarin.¹⁵ F’dan il-post tal-għassa nafu li xi žmien qabel saret din l-laqgħa, żewġ għassies kellhom taqtigħa ma’ grupp ta’ furbani li niżlu f’dawn innahiet bil-lejl.¹⁶ Dan ħareġ minn bandu maħruġ nhar it-23 ta’ Mejju 1473 mill-Ġurati tal-Imdina fejn hargu jagħrfu li ċertu Saycu Xerri u Agostino Sceberras, li kienu għassa fl-inħawi ta’ Selmun, kienu ġew eżentati milli jagħmlu l-għassa bħala ringrazzjament tal-qlubija li wrew fl-imsemmija taqtigħa.¹⁷

L-Ordni ta’ San Ġwann

Fl-ewwel snin tal-ħakma tal-Ordni ta’ San Ġwann f’Malta, il-Mellieħa u l-inħawi baqghu mingħajr difiża addattata u kien wara diversi snin li dawn l-inħawi bdew jingħataw l-attenzjoni misthoqqa bħala difiża militari u anke fejn tidħol għassa max-xtut. Dan l-aktar wara l-attakk qawwi

Postijiet tal-Għassa tax-Xtut - Il-Maħras fl-1417 u l-1647.
Postijiet nru 5, 12 u 13 huma fl-inħawi tal-Mellieħa

li għamlu t-Torok fl-inħawi fl-1614 fejn l-inħawi kienu mingħajr difiża ta' xejn u t-Torok assaltaw is-Santwarju tal-Mellieħa u harqu xi rziezet.¹⁸ F'nofs is-seklu sbatax bdew jinbnew diversi torrijiet fosthom it-Torri l-Aħmar jew ta' Sant'Agata (1649), tal-Aħrax jew it-Torri l-Abjad (1658) u dak ta' Ghajn Ħadid f'Selmun (1658). Fis-seklu ta' wara, dak tmintax, inbnew diversi trunċieri u swar madwar il-kosta tat-tramuntana, l-aktar fl-inħawi tal-Aħrax.

Il-militari li kienu jieħdu ħsieb dawn l-fortifikazzjonijiet kienu suldati mir-riġment tan-Naxxar, li kien jiġbor fih madwar 670 suldat. Dawn kienu responsabbli minn dawn in-naħiet għax il-Mellieħa kienet tagħmel mal-parroċċa tan-Naxxar.¹⁹ Fis-seklu tmintax, imbagħad, il-ħarsien ta' dawn l-inħawi nqasam bejn il-milizzji tan-Naxxar u dik ta' Birkirkara. Waqt li tan-Naxxar kellhom il-ħarsien bejn iċ-Ċirkewwa u t-Torri l-Aħmar, ta' Birkirkara kienu jħarsu l-Bajja tal-Mellieħa u dik ta' San Pawl.²⁰

It-torrijiet iż-żgħar, bħalma kienu tal-Aħrax u ta' Selmun li kienu ġew mibnija mill-Gran Mastru Martin De Redin (1657-1660) li kien bena tlettax-il torri minn butu madwar Malta, kien ikollhom 4 suldati kull wiehed u bumbardier li kienu jkunu rekluti mill-aktar settur fqir tal-poplu. Kienu jithallsu żewġ skudi fix-xahar waqt li l-bumbardier kellu nofs skud aktar.²¹

Madwar is-sena 1763, il-paga tas-suldati kienet toħroġ miż-żewġ Università, tal-Imdina u tal-Belt Valletta, u kienu jithallsu għal sitt xhur. Dawn kienu mill-10 ta' Mejju sad-9 ta' Novembru. L-Università tal-Belt Valletta kienet tħallas 131 Skud u 8 Tari, filwaqt li dik tal-Imdina kienet toħroġ 62 Skud u 84 Tari. Dan kien jammonta għal total ta' 195 Skud li minnhom 189 kienu jmorru għall-pagi u 5 Skudi għaž-żamma tat-torrijiet. Fix-xhur l-oħra, kien ikun hemm suldati fit-torrijiet biss u b'kollox iż-żewġ Università msemija kienu joħorġu 72 Skud flimkien.²² Bosta drabi dawn is-suldati kienu jagħmlu talba biex xi hadd jibdilhom għal xi żmien twil u dan il-permess kien jingħatalhom għax huma kienu jipprovdu lil xi hadd biex isir hekk.²³

Bini misterjuż li jista' jkollu konnessjoni mal-militar huwa dak il-bini magħruf bħala r-Razzett tax-Xjaten, li jiġi taħt il-wied ta' San Niklaw, fejn hemm parti mill-bypass bejn il-Mellieħa u l-Għadira u li nbena għall-ħabta tal-1750.²⁴ Jista' jagħti l-każ li kien xi kwartier għall-kavallerija imma ma hemm l-ebda dokumentazzjoni għal-liema uzu kien sar hekk.²⁵

Il-Mellieħa u l-inħawi lagħbu parti importanti fl-invażjoni Franciża fl-10 ta' Gunju 1798. Id-difiżi u l-militar f'dan l-inħawi waqt din l-invażjoni kienu mmexxija minn 3 Kavallieri. Il-Kommandatur De Bizier kien il-kmandant tal-inħawi tal-Mellieħa, il-Kavallier De Buzzi kien jikkmanda f'Selmun u l-madwar u fit-Torri l-Aħmar kien hemm il-Kavallier St Simon.²⁶

Mir-rapport li baġat lil Napuljun il-General Baraguey d'Hilliers, il-kmandant tal-qawwiet Franciżi li attackka l-inħawi, jidher li l-Maltin f'dawn l-inħawi ddefendew il-qagħdiet tagħhom mill-aħjar li setgħu u li ċedew meta kellhom jiffaċċjaw forza qawwija sew.²⁷

<i>It-Torri ta' Ghajn Hadid (Selmun)</i>	5
<i>Il-Batterija ta' Westreme (L-Ghadira)</i>	20
<i>Ir-Ridott tal-Mellieħa (L-Ghadira)</i>	60
<i>Is-Swar ta' Qassisu</i>	60
<i>Il-Batterija ta' Qassisu</i>	20
<i>It-Torri l-Abjad u l-batterija tiegħu</i>	20
<i>Il-Batterija ta' Vendome (L-Armier)</i>	20
<i>Il-Batterija tal-Marfa</i>	20
<i>Ir-Ridotti tat-Torri l-Abjad, ta' Criwelli, ta' Eskalar u tal-Bir</i>	160
<i>Is-Swar tal-Armier</i>	160
<i>It-Torri l-Aħmar</i>	10
<i>Il-Batterija tal-Mistra</i>	20
Total	575

Il-fortifikazzjonijiet fil-Mellieħa u s-suldati li kienu assenjati fihom (Fortifications of the Knights Hospitallers in Mellieħa)

IL-MELLIEĦA

L-Imperu Inġliż

Matul il-ħakma Inġliża f'Malta, il-Mellieħa ngħatat bixra differenti. Dan seħħ għal diversi raġunijiet. Fosthom kien hemm li dawn l-inħawi bdew jerġgħu jjeħdu l-ħajja, il-popolazzjoni bdiet tiżdied għax daħlet is-sigurtà u spiċċat għalkollox il-biza' mill-furbani. Dan l-element biddel għalkollox l-ambjent ta' insigurtà u ġab l-istabilità. Anki l-militar ħa xejra oħra, fosthom li saret rivoluzzjoni fl-armamenti.

Matul din l-ħakma li damet aktar minn 160 sena u wara għal kważi żewġ diċenji shaħ bħala bazi militari, il-Mellieħa wkoll kellha sehem fil-militar ta' pajjizna. Waqt l-Ewwel Gwerra Dinjija l-inħawi tal-Mellieħa servew bħala post biex jiġu għall-konvalenxa persuni tas-servizzi militari, l-aktar dawk ġejjin mill-front ta' Gallipoli u ta' Salonika.

Fil-bidu tas-seklu għoxrin, fil-Mellieħa saru żewġ kampijiet militari, wiehed kien il-Kamp ta' Għajn Tuffieħa li nbena bħala kamp tat-taħriġ għall-morini mis-sena 1902 'il quddiem. Dan kien jikkonsisti f'*ranges* tal-isparar u kwartier residenzjali għas-soldati, il-familji tagħhom u l-uffiċjali tal-kamp u ftit wara serva bħala kamp-sptar fl-Ewwel Gwerra Dinjija. L-ieħor kien il-Kamp militari tal-Għadira, li sar madwar is-sena 1907 u wara kien sar ukoll kamp-sptar fis-sena 1915 fil-bidu tal-Ewwel Gwerra Dinjija. Il-Palazz tal-Marfa ġie wżat ukoll għas-soldati feruti.²⁸ Fl-istess żmien, madwar is-sena 1910, il-militar poġġa mezzi tal-artillerija fuq ir-riħ tal-Bajja tal-Għadira²⁹ u matul l-Ewwel Gwerra Dinjija kien hemm ukoll għassiesa mal-kosta, fosthom in-naħat tal-Mellieħa, li kienu jirrapportaw kull ċaqlieqa suspettuża li kienu jaraw lejli u nhar.³⁰

L-Inġliżi bnaw ukoll fortifikazzjonijiet godda fl-inħawi, fosthom Fort Campbell f'Selmun, li nbnet bejn l-1937 u l-1939. Din il-fortizza kien fiha forza ta' tmienja u sebgħin suldat u żewġ uffiċjali taht il-Kaptan H.R. Micallef, liema forza kienet parti mill-RMA (Royal Malta Artillery).³¹ L-RMA kien riġment Malti u kien ġie fformat fl-1889. Qabel, dan ir-riġment tal-artillerija kien jismu l-*Malta Fencible Artillery* li ħareġ mir-*Royal Malta Fencible Regiment* (1815-1861).³²

Minbarra dan ir-riġment, kien hawn ukoll suldati tal-K.O.M.R. (King's Own Malta Regiment). Dawn kienu ħames kumpaniji militari fi ħdan l-Ewwel Battaljun, li kien stazzjonat f'dawn l-inħawi u kien jikkonsisti minn 1,400 ruħ.³³ Dawn kienu wkoll fil-25 *pill-boxes* li kien hawn fil-Mellieħa u l-madwar fejn kien ikun hemm sitt suldati u uffiċjal mhux ikkummissjonat go kull waħda minnhom. Dawn il-*pill-boxes* kienu ġew mibnija mir-Royal Engineers.³⁴ Għal xi żmien ukoll kien hawn suldati tar-Royal Irish Fusiliers li kienu għamli xi xoghlijiet fl-inħawi, bhal

bini ta' difiżi f'Għajn Tuffieħa u tqegħid ta' *barbed wire* fil-Bajja tal-Mistra³⁵ u suldati tat-8 battaljun tal-Manchester Regiment. Dawn il-militari kollha kienu jiffurmaw il-Brigata tat-Tramuntana li kienet tieħdu ħsieb id-difiża tan-naħa ta' fuq ta' Malta.³⁶

Matul il-preparamenti biex l-Alleati jinwadu Sqallija, fl-inħawi tal-Mellieħa kien hawn ukoll riġment tar-Royal Marines. F'dawn il-preparamenti, għamli xi żmien ukoll stazzjonati, taht it-tined fl-inħawi bħall-Aħrax u Selmun, diversi suldati tal-famuża Eight Army Inġliża.³⁷

L-aħħar parata li saret mill-Home Guard tal-Mellieħa, il-ħadd 10 ta' Diċembru 1944 (*Times of Malta*)

Fil-kamp tal-Għadira, kien hawn ukoll partigġani Jugoslavi li kienu feruti u kienu ġew biex jiġu rekoverati f'Malta. Dawn kienu jagħmlu wkoll taħriġ militari mal-K.O.M.R. Diversi minnhom kienu mietu u ġew midfuna fiċ-ċimiterju tal-Għadira.³⁸

Waqt it-Tieni Gwerra Dinjija, kienet twaqqfet il-*Malta Volunteer Defence Force*, jew kif jafuha aktar bħala l-*Home Guard*. Dawn kienu twaqqfu fil-każ ta' nżul ta' suldati tal-għadu bil-paraxut.³⁹ Il-biċċa l-kbira ta' dawn kienu kaċċaturi u bdiewa u kienu kollha voluntiera u ma jithallsux. Fil-Mellieħa kienet twaqqfet kumpanija tagħhom u kien fiha 100 ruħ.⁴⁰

Element militari ieħor fil-Mellieħa kienu l-ajruplani tal-baħar (*seaplanes*). Dawn kienu jinżlu kemm fil-Bajja ta' Għajn Tuffieħa, kif ukoll fil-Bajja tal-Mistra fejn għamli xi żmien stazzjonati wkoll.⁴¹

Barra minn dan kollu, il-militar għal żmien qasir matul l-istess gwerra kellu wkoll stazzjon tar-radar fil-ponta tal-Marfa.⁴²

Il-Manuvri Militari

Sinonimi mal-militar fil-Mellieħa kienu l-manuvri. Matul iż-żmien li Malta kienet bazi militari tal-Imperu Inġliż, is-servizzi Inġliżi u ġieli anki l-alleati tagħhom, fosthom il-qawwiet Amerikani, kemm-il darba wettqu manuvri fl-inħawi tal-Mellieħa, l-aktar fil-Bajja tal-Għadira.

Manuvri mill-ajru fl-inħawi tal-Mellieħa f'Mejju 1960
(Times of Malta)

Dawn l-aktar li saru kienu fis-snin ħamsin u sittin tas-seklu għoxrin, fl-eqqel tal-Gwerra l-Bierda. Fost dawn il-manuvri kien hemm wieħed Amerikan fil-31 ta' Jannar 1950 fejn sar taħriġ ta' zbark fl-Għadira b'sehem ta' 800 morin Amerikan.⁴³

Eżerċizzju ieħor kien il-*Beehive Two* li sar f'Ġunju tal-1952. F'dawn il-manuvri ħadu sehem diversi pajjiżi tan-NATO, fosthom il-forzi Ingliżi u dawk Amerikani ma' oħrajn Franciżi, Taljani u Griegi. Dan l-eżerċizzju kien sar f'diversi nħawi tal-Mellieħa bħall-Għadira, il-Marfa u Għajn Tuffieħa. Kienu ġew isegwu dan it-taħriġ diversi ufficjali għolja, fosthom il-Kmandant tal-flotta tal-Baħar Mediterran Lord Mountbatten.⁴⁴

Fit-18 ta' Awwissu tal-1953 kien sar taħriġ ta' zbark minn elf morin Amerikan⁴⁵ u fi Frar tal-1956 kien sar ieħor fl-Għadira mill-forzi Ingliżi.⁴⁶ Fis-6 ta' Settembru tal-istess sena kien sar taħriġ ieħor mill-Morini Ingliżi u kienu ġew isegwu dawn il-

Manuvri militari fl-isfond tat-Torri l-Aħmar fl-Għadira f'April 1967
(Times of Malta)

manuvri l-Aġent Prim Ministru Ġużè Ellul Mercer u l-Gvernatur Robert Laycock.⁴⁷

Manuvri oħra fl-Għadira saru f'Awwissu tal-1958,⁴⁸ f'Settembru tal-1959,⁴⁹ fis-26 ta' April 1960 fejn anki ħa sehem id-Duka ta' Edinburgh il-Prinċep Philip⁵⁰, f'Mejju 1960⁵¹ u f'Marzu tal-1963.⁵²

Taħriġ ieħor min-NATO fil-Bajja tal-Għadira kien sar f'April tal-1967⁵³ u f'Novembru tal-istess sena kien sar taħriġ fl-Għadira u f'Għajn Tuffieħa minn morini Amerikani.⁵⁴

Minbarra dawn l-elementi kollha li semmejna, għal xi żmien fil-Mellieħa kien hawn ukoll preżenza ta' militar Malti fis-snin tmenin tas-seklu għoxrin u kienu stazzjonati fit-Torri l-Aħmar bħala post ta' osservazzjoni.

Hawnhekk tagħlaq il-mixja ħafifa tagħna mal-militar fil-Mellieħa. Żgur u mhux forsi li hemm ħafna aktar x'jingħad u lok ta' aktar riċerka u tiftix fis-sugġett.

Bibliografija:

- ¹ Bonnici Alexander, *Il-Mellieħa*, 1994, pp 17-18.
- ² Vella Andrew, *Storja ta' Malta Vol 1*, 1993, pp 139-140.
- ³ Fiorini Stanley, "*Id-Dejma, il-Maħras and the defence of the Maltese islands in the late medieval and early modern times*", George Cassar (ed), *Sacra Militia: Journal of the Sacra Militia Foundation*, Issue 2, May 2003, p 24.
- ⁴ Wettinger Godfrey, "*L-inħawi tal-Mellieħa fiż-Żmien Nofsani*", Joe Catania(ed), *Il-Mellieħa mal-Milja taż-Żmien*, 2002, p 41.
- ⁵ Fiorini Stanley, op.cit. p 20.
- ⁶ Ibid.
- ⁷ Ibid. p 21.
- ⁸ Fiorini Stanley, *Malta in 1530*, Victor Mallia Milanese(ed), *Hospitaller Malta 1530-1798*, 1992, p 121.
- ⁹ Catania Paul, *Naxxar*, Heritage nru. 65, p 1301.
- ¹⁰ Spiteri Stephen, *Fortifikazzjonijiet*, Joe Catania(ed), *Il-Mellieħa mal-Milja taż-Żmien*, 2002, p 80.
- ¹¹ Wettinger Godfrey, "*The Militia List of 1419-20: A new starting point for the study of Malta's population*" *Melita Historica* 1969, pp 80-106.
- ¹² Bonnici Alexander, *Festa Maria Bambina* 1996, p 26.
- ¹³ Fiorini Stanley, "*Id-Dejma, il-Maħras and the defence of the Maltese islands in the late medieval and early modern times*", George Cassar (ed), *Sacra Militia: Journal of the Sacra Militia Foundation*, Issue 2, May 2003, p 24.
- ¹⁴ Bonnici Alexander, *Għassiesa għall-Mellieħa fi Żmien l-Aragoniżi*, Festa Maria Bambina 1996, p 26.
- ¹⁵ Ibid. p 45.
- ¹⁶ Fiorini Stanley, op.cit. p 22.
- ¹⁷ Borg Paul P., *Selmun u l-Inħawi*, 1989, p 58.
- ¹⁸ Debono Charles, "*The late stages of the Ottoman Razzia on Malta in 1614*", Rueben Abela (ed). *The Turkish Raid of 1614*, 2014, pp 24-28.
- ¹⁹ Muscat Jimmy, *Fortifications of the Knights Hospitallers in Mellieħa*, 2012, p 84.
- ²⁰ Spiteri Stephen, op.cit. p 83.
- ²¹ Borg Joe, *The 13 towers of De Redin*, Heritage nru. 16. pp 305-307.
- ²² Muscat Jimmy, op.cit. p 15.
- ²³ Ibid. p 22.
- ²⁴ Muscat Jimmy, *Il-Mellieħa - L-Istorja tagħha bir-ritratti*, 2011, p 18.

IL-MELLIEĦA

- ²⁵ Muscat David, Lehen l-Imperial. Għid 1997, p 11.
²⁶ Testa Carmel, *Miż-żewġ naħat tas-swar*. l-Ewwel Ktieb 1979, p 29.
²⁷ Ibid. pp 40-41.
²⁸ Bartolo David, “*L-Mellieħa u l-Ewwel Gwerra Dinjija*”, Għaqda Mużikali Imperial - Festa Maria Bambina 2014, pp 131-137.
²⁹ Debono Charles, “*Sottomarin Germaniz rapurtat viċin il-kosta Melleħija fi żmien l-Ewwel Gwerra Dinjija*,” Festa Maria Bambina - La Vittoria 2012, pp 156-157.
³⁰ Ibid.
³¹ Borg Paul P., op.cit. p 60.
³² Ibid. p 59.
³³ Debono Charles, *Wartime Mellieħa*. Vol 1, 2014, p 29.
³⁴ Ibid. p 14.
³⁵ Ibid. p 24.
³⁶ Ibid. p 28.
³⁷ Ibid. pp 74-75.
³⁸ Ibid. p 78.
³⁹ Buttigieg Anton, *Fil-Morsa tal-Gwerra*, 1981. p 31.
⁴⁰ Debono Charles, *Wartime Mellieħa* Vol 1. 2014. p 119.
⁴¹ Ibid. pp 11-12.
⁴² Abela Mayor Tony, *Malta's early warning system during World War II*, 2014, pp 416-423.
⁴³ Times of Malta 5th February 1950.
⁴⁴ Times of Malta 14th June 1952.

- ⁴⁵ Times of Malta 19th August 1953.
⁴⁶ Times of Malta 28th February 1956.
⁴⁷ Times of Malta 7th September 1956.
⁴⁸ Times of Malta 27th August 1958.
⁴⁹ Times of Malta 18th September 1959.
⁵⁰ Times of Malta 27th April 1960.
⁵¹ Times of Malta 19th May 1960.
⁵² Times of Malta 19th March 1963.
⁵³ Times of Malta 21st April 1967.
⁵⁴ Times of Malta 4th November 1967.

Referenzi:

Wettinger Godfrey, “*The Militia List of 1419-20. A new starting point for the study of Malta's population*”, *Melita Historica* 1969, pp 80-106.

Hahs, David Gene, “*Medieval Malta: Abandoned Villages, Chapels and Farmhouses*” (2010) *Electronic Theses, Treaties and Dissertations Paper* 4334.

Mappa

Fiorini Stanley, “*Id-Dejma, il-Mahras and the defence of the Maltese islands in the late medieval and early modern times*”, George Cassar (ed), *Sacra Militia: Journal of the Sacra Militia Foundation*, Issue 2, May 2003.

SALA IMPERIAL

(mgħammra b'arja kundizzjonata)

Ideali għal riċevimenti
 tal-Magħmudijiet, tal-Praċett,
 tal-Griżma, tal-Engagements u
 għal kull attività soċjali oħra.

*Għal aktar informazzjoni avvicinaw
 lill-membri tal-Kumitat, jew ċemplu
 fuq in-numri tat-telefown:*

21 523467 u 21 520536